

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА ПРИРОДНИХ НАУКА, 8/9, 1992.

ЧЕРНОГОРСКАЯ АКАДЕМИЈА НАУК И ИСКУССТВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК, 8/9, 1992.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE SECTION OF NATURAL SCIENCES, 8/9, 1992.

UDK 572.7

Ивановић, Б., Томазо - Равник, Т.*

СКЕЛЕТНИ ОСТАЦИ ЉЕША И ИВАНА ЦРНОЈЕВИЋА

SKELLETAL REMAINS OF LJEŠ AND IVAN CRNOJEVIĆ

Извод

Антрополошки су испитани слабо очувани фрагментовани скелетни остаци Љеша - Алексе Црнојевића (1403-1435) и Ивана Црнојевића (1465-1490), у народној традицији познатог као Иван-бег.

Династија Црнојевића господарила је Црном Гором у XV вијеку и то за релативно кратко вријеме, око 40 година. За то доба Црнојевићи су ушли у легенду као последњи слободни владари Црне Горе и вјековна покретачка државотворна снага црногорског народа у борби за независност.

Abstract

Antropologically are analysed badly preserved fragmentary skeletal remains of Lješ - Aleks Crnojević (1403-1435) and of Ivan Crnojević (1465-1490), in national tradition known as Ivan-beg.

The dynasty of Crnojević ruled Montenegro in the 15th century for a relatively short period of time, for about 40 years. In this period the family Crnojević came into legend as the last free rulers of Montenegro and a motive state forming power of the people of Montenegro in the fight for independence.

---

1. Ивановић Божина, Црногорска академија наука и умјетности, 81000 Подгорица, Р. Стијовића 5.

2. Tomazo-Ravnik Tatjana, Biotehniška fakulteta, VTOZD za biologiju, 61000 LJUBLJANA, Aškerčeva 12

УВОД

Скелетни остаци историјских личности одавно привлаче пажњу антрополога у многим земљама свијета. У свијету су о томе написани бројни прилози и објављено је неколико монографских радова.¹⁻³⁾

У нашој земљи такви радови су доскора били изузетно ријетки, а од недавно су све бројнији: Добрашиновић Г.^{6,7)}; Живановић С.⁸⁾; Микић Ж.^{9,10,11)} и др.

У овом раду антрополошки су обрађени земни остаци Љеша и Ивана Црнојевића из династије Црнојевића.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДИКА РАДА

Скелетни остаци Љеша Црнојевића нађени су у цркви Успења Богородице манастира Ком у Скадарском језеру. Ископавања је извршила стручна екипа Републичког завода за заштиту споменика културе, уз учешће једног од аутора (Ивановића), јула 1986. године.

У гробу Љеша Црнојевића налазило се веома мало фрагмената костију и то слабо очуваних. У цркви Успења Богородице постоје, поред гроба Љеша, још три гробне плоче, које нијесу отворане.

Посмртне остатке Ивана Црнојевића открила је стручна екипа Републичког завода за заштиту споменика културе, испитујући 1986. локалитет Ђипур на Цетињу, у оквиру Програма санације и обнове споменика културе Цетиње, након земљотреса из 1979. године. Екипом је руководио Вељко Ђурић, историчар умјетности.

Скелетни остаци Ивана Црнојевића пронађени су испред олтара цркве, задужбине краља Николе Петровића, подигнуте 1886, испод њених подова и испод подова Црнојевића манастира, подигнутог у XV вијеку.

¹⁾ Matejka, J.: Telesne vlastnosti českých kralů. - Pracha, 1932.

²⁾ Fetter, V.: Antropologické vyšetření ostatku slavného českého houslisty Ferdinand Lauba. - ZPRAVY anthrop.společnosti, 3-4, Vrno, 1952.

³⁾ Vlček, E.: Karel IV, jeho telesne vlastnosti i zdravotni stav. - Stoleta Praha IV, 1970.

⁴⁾ Vlček, E.: Physical Characteristics of John of Luxemburg, Tenth King of Bohemia. - Folia Morphologia, 1, Vol. XXXI, 1983.

⁵⁾ Spevaček, J.: Karel IV. - Život a dílo (1316-1378) Leben und Werk. Ed. Svoboda, Pracha, 1979.

⁶⁾ Добрашиновић, Г.: Вук изблиза. - Лозница, 1978.

⁷⁾ Добрашиновић, Г.: Пренос Вукових посмртних остатака. - Народна библиотека Србије, Годишњак, 1979.

⁸⁾ Живановић, С.: Остаци средњовековних скелета из ктиторске гробнице краља Уроша I Немањића у Сопоћанима. - Саопштења, XVI, Београд, 1984.

⁹⁾ Микић, Ж.: Антрополошке карактеристике скелета из припрате цркве у манастиру Сопоћани. - Саопштења, XVIII, Београд, 1986.

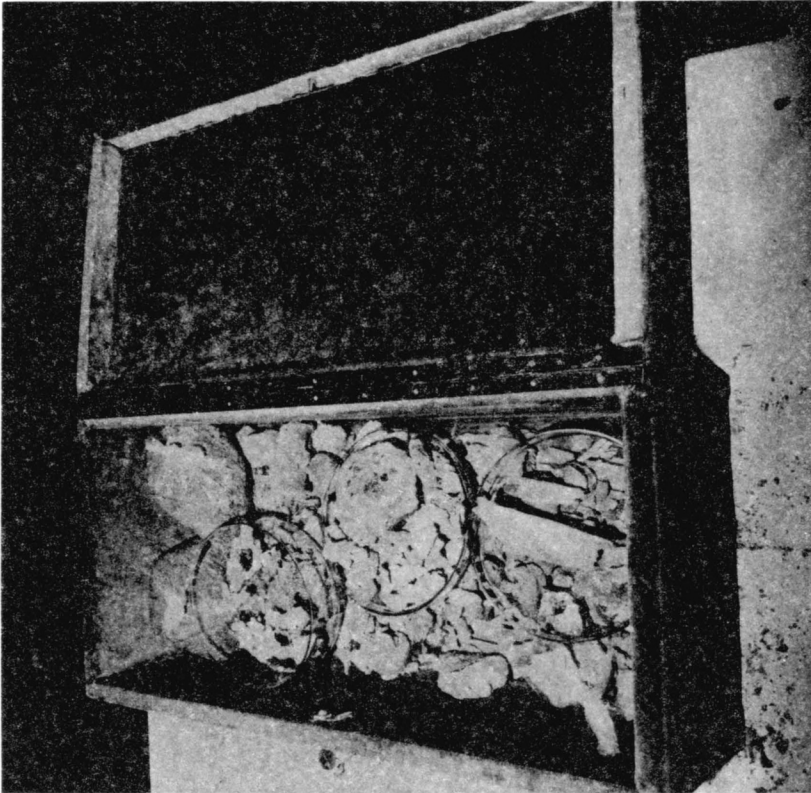
¹⁰⁾ Микић, Ж.: Антрополошки садржај Богородичне цркве у Студеници и реконструкција лика Ане-Анастасије. Симпозијум Студеница, САНУ, Београд, 1988.

¹¹⁾ Микић, Ж.: Неколико речи о идентификацији црногорског краља Николе I Петровића, краљице Милене и принцеза Ксеније и Вјере. Етноантрополошки проблеми, 5, Београд, 1989.

Посмртни остаци Ивана Црнојевића били су смјештени у дрвеном ковчегу (сандуку) обложеном тканином и плехом. За антрополошку обраду добијени су након комисијског отварања у просторијама Републичког завода за заштиту споменика културе Цетиње, гдје су извршена антропометријска испитивања (сл.1).

Скелет је лоше сачуван и то у мањим фрагментима. Међу костима био је већи комад топовске кугле (ђулета).

Антрополошка испитивања извршена су стандардним антрополошким инструментима по важећој остеолошкој методологији. Фотографије је урадио Бранко Драгићевић, стручно лице у Заводу на Цетиње и то у вријеме рада на обради скелета.

Сл.1. Сандук са земним остацима Ивана Црнојевића. У стакленим посудама издвојени су фрагменти костију које је било могуће антропометријски испитати. У средњој посуди, међу фрагментима костију, налази се већа половина топовске кугле, која је нађена заједно са костима.

*) Комисију за отварање сандука са костима Ивана Црнојевића именовало је Републички завод за заштиту споменика културе-Цетиње

ДИНАСТИЈА ЦРНОЈЕВИЋА

Црнојевићи су зетска властела и владајућа династија која долази за господаре Црне Горе, након властелинске породице Балшића, који су прво били господари планинског краја изнад Боке Которске и Будве.

Династија Црнојевића кратко је господарила Црном Гором - свега око четири деценије. Али и поред тога за вријеме Црнојевића „историја је преткана у легенду...” јер је њих „красио ореол посљедњих слободних владара Црне Горе. Легенда о овој династији, посебно о Ивану Црнојевићу, постала је покретачка и државотворна снага црногорског народа у борби за независност. Чак се успостављање слободне Црне Горе крајем XVIII вијека сматрало продужењем владавине Црнојевића... И црногорска владајућа династија Петровића сматрала је себе наследицима Црнојевића.”¹²

Родослов Црнојевића почиње с Црнојем.¹³ Први се истакао Радич Црнојевић који је погинуо у борби против Ђурђа II Страцимировића Балшића 1396. године. Црнојевићи су се повремено називали Ђурашевићи. Династичку власт Црнојевића утврдио је Стефан (Стефаница), који је из Жабљака господарио и управљао Црном Гором од 1451-1465. године. Стефана је наслиједио Иван, у народној традицији познат као Иван-бег, који је господарио од 1465-1490. године. Ивана је наслиједио син Ђурађ (1490-1496), који је, као прави ренесансни владар, основао прву ћирилицу штампарију на Балкану и прву државну штампарију уопште¹⁴. Најмлађи син Иванов, Станиша, прешао је у ислам и добио име Скендер-бег. Трећи Иванов син Стефан, наслиједио је, истина кратко, брата Ђурђа на пријестолу када је овај побјегао од Турака за Млетке, одакле је Ђурђе био ожењен из породице Ерицо. Сматра се да је одлазак Ђурђа Црнојевића из Црне Горе „означио (је) крај њеног вазалног односа према Турској и почетак робовања под Турцима.”¹⁵

МАУЗОЛЕЈИ ЦРНОЈЕВИЋА

Црква Успење Богородице у манастиру Ком

Династија Црнојевића саградила је на острву Одринска гора у Скадарском језеру манастир Ком и цркву посвећену Успењу Богородице. Црнојевићи тиме настављају традицију култа Богородице, коју су његовали Балшићи. Све су цркве из њихова доба, подигнуте на горицама (острвима) у Скадарском језеру, осим св. Ђурђа на Бешкој, посвећене Богородици.

¹² Шћепановић, Ж.: Црнојевићи - господари Црне Горе, Е.Ј., 3, Загреб, 1984, с. 82-86.

¹³ Божић, И.: Владавина Црнојевића. - Историја Црне Горе, књ. 2, Т. Титоград, 1970.

¹⁴ Мартиновић, Н.С.: Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1495. Београд, 1965.

¹⁵ Шћепановић, Ж.: Исто

Манастир Ком је задужбина Ђурђа и Љеша Црнојевића, саграђен између 1415. и 1427. године¹⁶. Овај манастир се сасвим разликује од маузолеја Балшића, иако су Црнојевићи прихватили традицију маузолеја - гробних цркава. О томе говори и „документ из 1444. у којем се Којичин Црнојевић жали млетачким властима у Скадру и Котору и моли да се поврате сва одузета добра манастирима и црквама у Зетском језеру које су подигли његови стари и други зетски господари и у којима се сви они сахрањују.”¹⁷

У манастиру Кому била је Зетска митрополија, која се са Превлаке преселила у Пречисту Крајинску, потом на Врађину, а одатле на Ком. У овом Манастиру рукоположен је 1831. за архимандрита Петар II Петровић Његош, држећи се традиције и заслуга Црнојевића.

У цркви Успење Богородице на Кому налазе се четири надгробне плоче. Два гроба су с јужне стране и припадају Љешу и Ђурђу Црнојевићу, синовима, Стефановим, чија је задужбина манастир Ком.

Гроб Љеша-Алексе Црнојевића увучен је челом до самог западног зида Цркве. На једној надгробној плочи пише: „Сиа плоча деспота Стефана воеводе му Љеша Црнојевића”. Натпис је грубо уклесан на каменој плочи.

До Љешевог гроба је други гроб, без натписа, и вјероватно припада Ђурђу Црнојевићу. „Судећи по мјесту гдје се налази, постоје мишљења да је Ђурђев и прави ктитор цркве.”¹⁸

Друга два гроба припадају сљедећој генерацији Црнојевића. То су, по народном предању, гробови Стефана Црнојевића, оца Иван-бега, и његове жене госпође Маре, мајке Ивана Црнојевића.

Црнојевића манастир

Иван Црнојевић (1465-90) је крупна личност у историји Зете. Почео је владати, послје смрти оца Стефана, са сједиштем у Жабљаку. Иван је 1475. године, због сталних непријатељстава са Турцима и њихове близине, подигао утврђење Обод (Ријечки град) на које се повукао са Жабљака и са њим „се кретао и с њим тијесно сарађивао Зетски митрополит Висарион”.¹⁹ Одатле се ускоро Иван припрема да „сједиште Митрополије, а затим и његово сопствено, повуче још дубље у брда, која су обећавала већу безбједност. Изабрао је мало село Цетиње, гдје су се налазила и баштинска добра његових предака.”²⁰ На Цетињу је Иван Црнојевић 1482. подигао дворца - резиденцију, а 1484. цркву посвећену Рођењу Богородице и уз њу манастир, као сједиште Митрополије. Потом се Иван преселио на Цетиње и од тада оно постаје нова пријестоница Црнојевића државе и стално сједиште зетских и црногорских митрополита. Иван је својој задужбини даровао посједе и приходе, као и његови преци, о чему постоје сачувана документа.

¹⁶ Пејовић Т. : Манастир Ком. Скадарско Језеро, Зборник радова, ЦАНУ, 9, Титоград, 1983, с.603-613

¹⁷ Исто

¹⁸ Исто

¹⁹ Божич: Исто, с.326

Иван Црнојевић је умро 1490.године. Сахранио га је његов најстарији син и наслѣдник Ђурђе Црнојевић и то „у цркви Госпођиној на Цетињу”.

Црнојевића „црква и дворач на Цетињу први су и тачно датирани споменици ренесансе у Црној Гори.”²¹ На основу Повеље о Цетињском манастиру, писаној на Ријечи Црнојевића 1485. од Ивана Црнојевића; гравира из Октоиха петогласника; плана Млетачког инжењера Франческа Барбијерија и самог локалитета, Пејовић Т. каже: „По концепцији простора, украсу и материјалу, Богородичин храм се разликује од првих скромних задужбина Црнојевића. Манастир је плијенио љепотом и његова архитектура је снажно утицала на црквено градитељство друге половине XVI вијека... може се закључити да се радило о тробродној базилици са највишим средњим бродом и кружном куполом. Око цркве, осим са олтарске стране, налазила се карактеристична камена колонада која је стварала неку врсту тријема. Западна фасада је била нарочито брижљиво украшена. У лунети профилисаног портала налазио се исклесан крст. Изнад портала била је осмолисна камена розета. На фасадама бочних бродова прозори су имали типично готски тролучни завршетак. Низ од пет малих лучних прозора освјетљавао је цркву кроз бочне стране средњег брода. Купола је израњала директно из масе крова, без постаментa и била је оживљена са осам густо постављених прозора издуженог облика и лучног завршетка.

Сама грађевина је изведена од правилних крупних тесаника. Кровни покривач био је од оловних плоча.”²²

О изгледу Црнојевића цркве и манастира данас се може нешто прецизније говорити, јер су најновија испитивања дала нове, доскора непознате, податке.

Истражујући локалитет Ђипур на Цетињу 1986, екипа Републичког завода за заштиту споменика културе, којом је руководио Вељко Ђурић, историчар умјетности, открила је нове изузетно значајне чињенице о Црнојевића манастиру.

Прелиминирани резултати Вељка Ђурића и истраживачке екипе показују, поред осталог, да је:

(1) Црнојевића манастир подигнут је на брдашцу кога је, са сјеверозападне стране, заобилазио поток, чија је конфигурација данас сачувана и откривена, а која се помиње у дародавној повељи Ивана Црнојевића из 1485.године;

(2) Откривен је аутентични зид манастирског комплекса, на сјеверној страни, који представља јужну страну цркве Св.Петра и грађевина са полукружном олтарском апсидом;

(3) Црква Св.Петра као једнобродна грађевина са полукружном олтарском апсидом;

(4) Остаци зграде над потоком, од које је, у темељима, сачувана јужна просторија у приземљу са чијег сјеверног дијела полази лук, који је констатован и на сјеверној страни потока;

²⁰ Божић: Исто, с. 329

²¹ Мијовић П.: Умјетничко благо Црне Горе. Београд-Титоград, 1980, с.171

²² Пејовић Т.: Манастир Црнојевића на Ђипуру-Цетиње (рукопис)

- (5) Манастирски конак и његов габарит;
- (6) Темељи првобитне цркве из XV вијека, који су изразито шири од темеља цркве саграђене 1886. и својом ширином искачу изван обје стране темеља садашње цркве;
- (7) Гроб са ковчегом и земним остацима Ивана Црнојевића, који је откривен у слојевима испод подова постојеће и испод подова првобитне цркве (Сл.2).
- (8) Поред гроба Ивана Црнојевића откривен је читав систем гробница, што, како наглашава Ђурић, упућује да је Црнојевића црква била конципирана као маузолеј;

Сл. 2. Гроб са земним остацима Ивана Црнојевића откривен испод подова садашње цркве на Ђипуру из 1886. и испод подова Црнојевића цркве из краја XV вијека

(9) У манастирској порти пронађено је преко 20 гробова. Поједини гробови пронађени су и у грађевинама, што говори о више архитектонских фаза градње у манастирском комплексу.

Ђурић, са екипом, утврдио је и сљедеће налазе:

(а) Фреско-малтер у шуту испред цркве Св.Петра и у гробу смјештеном у сјеверозападном дијелу главне цркве, што упућује на то да су обје цркве биле споља малтерисане бојавим малтером и да је главна црква била живописана;

(б) Керамика и то фрагменти од XV до XVIII вијека, рађени у еминентним италијанским и шпанским центрима;

(в) Метални предмети, међу којима: резе, кресиво, виљушке и др.;

(г) Архитектонска пластика и то велики број фрагмената декоративне пластике у шуту, који је послужио за поравнање терена око главне цркве.²³

Црква Црнојевића манастира, заједно са другим манастирским зградама, порушена је од стране Турака 1692.године.

Крајем прошлог вијека, на темељима Цетињског манастира, подигнута је дворска црква - задужбина краља Николе. Јер „Године 1885 нађе Књаз Никола темељ старог манастира и даде на исти темељ подићи дворску цркву, као спомен четиристогодишњице досељења Иван-бега на Цетиње.“²⁴

АНТРОПОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

ЉЕШ - АЛЕКСА ЦРНОЈЕВИЋ (1403-1435)

Cranium

Остеолошког материјала је јако мало нађено и то у фрагментима. Очуван је само један фрагмент од 2-3 цм, неидентификоване кости лобање. На том фрагменту се налази и дио сутуре, који је ендокраниално затворен, а ектокраниално још мало видљив - назначен. Очувао се и мали дио мандибуле и зуби: један инцисив, два канина, два прва премолара, један јако абразирани први молар и један други молар. С обзиром на ступањ облитерације фрагмента лобање и абразије зуба може се само приближно процјенити старост и вријеме смрти и то у периоду касни *adultus* до рани *maturus*.

Postcranium

Сачувано је неколико фрагмената корпуса дугачких цјевастих костију, неколико фаланга ноге и фрагмент чашице. Величина парчади кости

²³) ИЗВЈЕШТАЈ о изведеним научно-истраживачким радовима на манастирском комплексу Црнојевића с краја XV вијека на Цетињу - Локалитет Ђипур

²⁴) Иванишевић Ј.: Цетиње и околина му. „Нада“, бр. 7, Сарајево, 1895, с. 127-129

ју и њихове карактеристике не омогућавају да се са сигурношћу установи било пол, било старост или било која друга антрополошња карактеристика (Сл. 3).

Сл.3. Остаци фрагмената костију и зуба Љеша Црнојевића, који је умро 1435.године и сахрањен у Цркви манастира Ком у Скадарском језеру

ИВАН ЦРНОЈЕВИЋ (1465-1490)

Скелетни остаци Ивана Црнојевића веома су слабо очувани. Није могуће говорити о општем изгледу скелета, јер су очувани само фрагменти кранијума и посткранијума.

C r a n i u m

Од костију скраниума сачувани су фрагменти неколико костију и то:
од слепочне кости (os temporale) дио пирамиде или петрозни дио (pars petrosa);
од потиљачне кости (os occipitale) лијеве и десне зглобне кврге (-condylus occipitalis);
од чеоне кости (os frontale) остао је фрагмент десног очног дијела (pars orbitalis);
лијеви фрагмент јабучног наставка (processus zygomaticus) јабучне кости (os zygomaticum);

горња вилица (maxilla) и то фрагмент тијела (corpus) и дио зубног наставка (pars alveolaris);

доња вилица (mandibula) са фрагментом тијела (corpus) и дио виличне гране (ramus).

Поред ових нешто већих фрагмената костију нађено је и преко тридесет фрагмената мањих димензија, који су припадали калоти.

У очуваним фрагментима горње и доње вилице задржано је неколико зуба (Сл.4)

Maxilla на лијевој страни има: други сјекутић (dentes incisivi), очњак (dentes canini), кутњаке (dentes molares) и то први и други. На десној страни су: оба сјекутића, очњак и други кутњак. Остали зуби у горњој вилици испали су и то post mortem. На мјесту изнад другог преткутњака (dentes premolares) лијево је велика фистула; висине 0,6 а ширине 0,4 мм.

Сл.4. Фрагменти очуване горње и доње вилице Ивана Црнојевића

Доња вилица је нешто више очувана и на њеној лијевој страни налазе се: први сјекутић, очњак, преткутњаци и сва три кутњака. На десној страни мандибуле су: сломљен први сјекутић, други сјекутић, очњак, први и други преткутњак и први и други кутњак. На мјесту трећег кутњака мандибула је атрофирана.

Зуби мандибуле имају доста кариеса.

Због лоше очуваности костију, није било могуће изучити индекс сексуализације. Неки мањи фрагменти лобање, као: руб очне дупље, доње вилице и јабучне кости, показују карактеристике које указују на мушки пол.

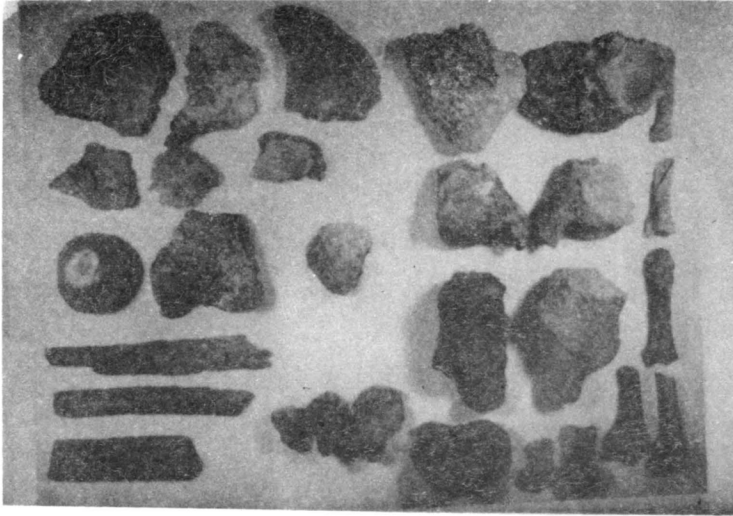
На неким фрагментима лобање видљиве су и сuture, које су све ендокранијално већ затворене, док се етокранијално још виде. С обзиром на затечено стање сутура и степен абразије и атрофије зуба могуће је ове фрагменте датирати у рани *maturus*.

Postcranium

Посткранијални дио скелета очуван је само у мањим фрагментима (Сл. 5). У кичменом стубу сачувани су кичмени пршљенови у: вратној, грудној и лумбалној регији.

Крсна кост (*os sacrum*) иструла је, а сачувана је само са фрагментом апекса.

Ребра (*costae*) су натрула и од њих је остало 12 фрагмената, величине 2-3 cm. Ребра су иначе средње јачине.

Сл.5. Остаци костију лобање и скелета Ивана Црнојевића, пронађени у дворској цркви на Ћипуру 1986.године

Лопатица (*scapula*) је фрагментално очувана и то лијева зглобна чашица (*cavitas glenoidalis*), десни фрагмент зглобне чашице (*cavitas glenoidalis*) и десни фрагмент натплећке (*acromiona*).

Од кости надлакти (*humerus*) остали су дјелови главе раменице (*caput humeri*) и лијеви дистални дио.

Кости подлакти, жбица и лакатна кост, само су дјелимично очуване.

Жбица (*radius*) има фрагмент проксималне епифизе, дио тијела (*corpusa*) и лијеви и десни дистални дио.

Лакатна кост (*ulna*) има десни фрагмент проксималног дијела и на њему узете неке антропометријске мјере.

Карлица (*os coxae*) има само мањи фрагмент.

Бутна кост (*femur*) је разломљена и од ње је остало неколико парчади тијела и фрагмент проксималног и дисталног зглобног дијела.

Голењача (*tibia*) има лијеви и десни фрагмент *extremitas procsimalis* са оштећеним рубом; фрагмент *extremitas distalis* и неколико ситнијих дјелов корпуса тибие.

Лишњача (*fibula*) је такође лоше сачувана и од ње је остало више мањих дјелова тијела фибуле.

Кости стопала (*ossa tarsi*) су сачуване и то обје петне (*calcaneus*) и скочне кости; једна чунаста кост (*os cuneiforme II*); кости доножја (*metatarsus*) и неколико кости прстију (*phalange*). На петној и скочној кости извршене су одређене мјере.

На фрагментима посткранијалног скелета Ивана Црнојевића нијесу се могла примјетити никаква оштећења или патолошке промјене.

На свим костима и њиховим фрагментима, гдје је то било могуће, узете су важније мјере.

Антропометријске мјере на првом вратном пршљену или носачу (*-atlas*) и на *densu* другог вратног пршљена или обртачу (*axis*), показују да су њихове димензије у варијацијској ширини карактеристичној за мушки пол.

На основу измјерених размјера *trohlee* Иван Црнојевић је имао тјелесну висину између 171 и 175 цм. и спадао је у категорију високих људи, особито за оно доба, кад је просјечна висина одраслих мушкараца била знатно мања.

РЕЗИМЕ

Антропометријски су испитани скелетни остаци Љеша-Алексе Црнојевића (1403-1435) и Ивана Црнојевића (1465-1490), из династије Црнојевић, која је владала Црном Гором у XV вијеку.

Земни остаци Љеша Црнојевића откопани су приликом истраживања манастира Ком на Скадарском језеру, која је изводио Републички завод за заштиту споменика кулуре у току 1986. године.

Скелетни остаци Љеша Црнојевића веома су слабо очувани и то у малим фрагментима остатака *scapula* и *proscapula*, из којих је било тешко добити поуздане антрополошке податке. Анализом фрагмената *scapula* могла се процијенити приближна старост у доба смрти и то у периоду касни *adultus* до рани *maturus*.

Гроб и скелет Ивана Црнојевића открила је стручна екипа Републичког завода за заштиту споменика културе, испитујући локалитет Ћипур на Цетињу, током 1986. године.

Антрополошка испитивања скелета Ивана Црнојевића извршена су са пуним пиететом и поштовањем етичких норми и традиције при обради историјских личности.

Земни остаци Ивана Црнојевића лоше су очувани и јако фрагментовани. Сви идентификовани фрагменти *craniuma* су назначени и антропометријски изучени, колико је то њихово стање дозвољавало. Очувани фрагменти лобање упућују на карактеристике за мушки пол. Стање сатура и облитерације, као и степен абразије и атрофије зуба, упућује да се ради о раном *maturus*. Посткранијалне кости су набројене и из њих добијене могуће информације. На основу мјера главе *humerusa* израчуната је вјероватна висина тијела Ивана Црнојевића - између 171 и 175 цм.

SKELETAL REMAINS OF LJEŠ AND IVAN CRNOJEVIĆ

SUMMARY

Skeleton remnants of Lješ - Aleksa Crnojević (1403-1435) and Ivan Crnojević (1465-1490), from dynasty Crnojević, ruling Montenegro in XV century, have been anthropologically examined.

Earthen remnants of Lješ Crnojević were disintered on occasion of Kom Monastery on Lake Skadar investigation, performed by Republican Institute for Cultural Monuments Conservation, during 1986.

Skeleton remnants of Lješ Crnojević are very poorly preserved - there are small fragments of cranium and postcranium, from which it was difficult to obtain reliable anthropological data. By the analysis of cranium fragments approximate age and period of death could have been determined for period of late adultus to early *maturus*.

The grave and skeleton of Ivan Crnojević were discovered by the professional team of Republican Institute for Cultural Monuments Conservation, as they were examining the site Ćipur at Cetinje, during 1986.

Anthropological studies of Ivan Crnojević's skeleton have been done with great reverence and respect of ethic norms and tradition in treatment of historical persons.

Earthen remnants of Ivan Crnojević are poorly preserved and they are in fragments. All identified cranium fragments have been designated and anthropologically studied to the extent their condition allowed. Preserved skull fragments indicate the traits of male sex. Suture and obliteration condition, as well as the level of abrasion and teeth atrophy, indicate this to be the early *maturus*. Postcranial bones have been counted and possible information have been obtained from them. On basis of measures of humerus head body height of Ivan Crnojević has been calculated to be between 171 and 175 cm.

